Shiraz University
Journal of Poetry Studies
Quarterly, ISSN: 2980-7751
Vol 18, Issue 2, Ser 68, 2026

OPEN ACCESS

Extended Abstract

DOI: 10.22099/JBA.2025.53096.4637

New Findings about the Works of Noqtaviyan Based on the Newly Discovered Biography and Poems of Amri Shirazi

Hamidreza Fahandezh Saadi*

Introduction

Noqtaviyah is a branch of the Hurufiyah movement, founded by Mahmud Pasikhani (died 1427 AD) In the 15th century AD. This is why the followers of this movement are sometimes called Pasikhaniyan and sometimes Mahmudian. Mahmud Pasikhani himself was initially a follower of Fazlullah Na'imi Astarabadi (died 1393 AD), the founder of the Hurufiyah, who was later rejected by Na'imi due to his excessive materialistic beliefs. The beliefs of the Noqtaviyah include materialistic-reincarnation ideas, elements of ancient Iranian, and tendencies of chauvinism and blasphemy (from the point of view of the refutationists). The aforementioned group lived in secret for about a century and in that state they devoted themselves to propagating their teachings, and as can be seen from a number of sources, they had connections with the remnants of the Ismailis in the 16th century AD. Noqtaviyan were persecuted and searched many times from the second half of the sixteenth century until they were severely suppressed and massacred in several stages, especially in the years (1574 and 1585 AD). In the meantime, many scholars and preachers of the Noqtaviyah were also destroyed, as were their works.

Abul-Qasim Muhammad Amri Shirazi is one of the extraordinary and at the same time one of the most controversial figures of the Noqtaviyah movement in the sixteenth century. As the chroniclers have written, Amri was an unparalleled figure in the sciences of the occult, numbers and mysteries, and therefore in a short period of time, many people gathered around him. Due to the dissemination of his ideas, which were considered atheistic by the rulers and people of his time, he first became blind in the year (1565 AD) and finally was murdered in the year (1590 AD) while he had repeatedly insisted on his monotheistic faith and renounced the propagation of the religion of Mahmud Pasikhani. Apparently, Amri Shirazi had many works of poetry, most of which have been lost today. In this article, a large number of poems by Amri Shirazi are discovered and introduced from manuscripts and lesser-known sources.

Method, Review of Literature, Purpose

Very few important studies has been done on Amri Shirazi and his works. Rokn-zadeh Adamiyat introduced Amri in his book *The Scholars and Orators of Fars* (1958). Golchin Ma'ani (1980) published the *Saqinameh* of Amri Shirazi in his book *Tazkira of Peymaneh*. In his articles between the years (1987

* PHD Candidate in Persian Language and Literature, Tehran University, Tehran, Iran.
hamidreza.fah@gmail.com

Article Info: Received: 2025-05-11, **Accepted:** 2025-11-01

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

and 1998 AD) that sought to introduce and explain the Pasikhani movement through remaining works, Zakavati Qaragazlu also paid attention to some of the works of Amri.

The research method in this article is descriptive-analytical. The method of studying and collecting the required information was done through library sources. Most of the sources used in this research were Tazkirah of poets and manuscripts of poetry collections in libraries of Iran. The aim of this research is to add a page to the history of the Noqtaviyah sect and a line to the history of Iranian thought by studying and reconstructing the circumstances and works of Amri Shirazi.

First, a brief introduction to the Noqtaviyah sect, its founder and works is given. Then, an attempt is made to present a relatively acceptable biography of this thinker based on primary sources and the statements of Sheikh Abul-Qasim Amri Shirazi himself. Reconstruction of the key dates of his life, reflections on his Noqtaviyah ideas with a Shi'a background and his Ismaili background are among the most important contents of this section.The final section of the article will introduce his newly discovered works.

Discussion

There have been obvious errors in previous research conducted on Amri Shirazi. Roknzadeh Adamiyat (1958) mentioned Amri in his book, *The Scholars and Orators of Fars*. He gave a brief and effective discussion on a few verses of Amri that have been attributed to others. The criticism he received is that, without historical research, he considered the year of Amri's blindness to be 1525 AD, which is actually 1565 AD. Golchin Ma'ani (1980) published Amri's *Saqinameh* along with the *Tazkira of Peymaneh*. The main problem with the research on Golchin Ma'ani is that *Saqinameh* is quoted in the aforementioned text exactly from a collection (belonging to Central Library of the University of Tehran, No. 5400). However, upon comparing the solid text of *Peymaneh* with the collection, the author realized that Golchin Ma'ani had not been duely careful in quoting the source. Golchin Ma'ani has omitted four important verses, including one containing the date, which indicates the year 995 AH, the year the *Saqinameh* was composed, and has distorted or fabricated some verses according to his own wishes.

Among the Noqtavis, except for Mahmud Psikhani, the founder of the Noqtavis sect, the largest number of remaining works apparently belong to Sheikh Abul-Qasim Muhammad Amri Shirazi (died in 1590 AD). Some Literary Tazkirah state that Mahmud Psikhani's works numbered one thousand and one treatises and sixteen books, although the first number seems exaggerated. According to some historical-literary sources, Amri Shirazi had many works. It is said that he had a poetry collection that contained seven thousand verses of poetry, however, today we do not know about his complete collection. The reason for the loss of this poet's poems, like other works by the Noqtavians, was the opposition of the Safavid government. What we have today of Amri Shirazi's poems are scattered fragments in manuscripts and poets' Tazkirah. In the poems that have remained from him, Amri has revealed his beliefs and sometimes complains about the accusations that fanatics make against him and tries to refute those accusations.

Conclusion

The findings of this article show that Amri Shirazi had seven thousand verses of poetry, of which we know only 967 verses today, of which 491 verses, mostly in the four poetic works, were introduced for the first time in this article. The four remaining works of Amri Shirazi are *Fikr & Zikr*, *Anwâr al-Oyoun*, *Sirr-e Alef* and *Mohit al-Ma'âni*. These poetic works are very valuable in that they contain the thoughts and beliefs of the Naqtawis, and their use is essential and efficient in formulating the beliefs and theories of this sect. With this research, it can be said that currently we have the largest number of poetic works of the Noqtavians from Amri Shirazi. All of these poems contain the Noqtaviyan beliefs of this thinker with a Shi'a background, and the poet tries to provide new interpretations of Shi'a propositions by utilizing the beliefs and concepts of the Naqtavians.

Key words: Noqtaviyah, Amri Shirazi, *Fekr va Zekr*, *Anwar al-Oyoun*, *Sirr-e Alef*, *Mohit al-Ma'ani*.

References:

Amri Shirazi, A. (n. d.). *Fekr va Zekr*. Manuscript no. 5/1109, Library of the Museum and the Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. Tehran. [in Persian].

Amri Shirazi, A. (n. d.). *Serr-e Alef*. Manuscript no. 2/7802-182/39, Golpaygani Library of Qom. Qom. [in Persian].

Azari Esfarayeni, H. (2009). *Divan*. (A. Shahed, Ed.). Esfarayen: Astoun. [in Persian].

Collection of poems. (n. d.). Manuscript no. 2620, Central Library of the University of Tehran. Tehran. [in Persian].

Collection of poems. (n. d.). Manuscript no. 5400, Central Library of the University of Tehran. Tehran. [in Persian].

Collection of poems. (n. d.). Manuscript no. 637, National Library of Iran. [in Persian].

Daftary, F. (1992). *The Ismailis:Their history and doctorines*. Cambridge University press.

Daftary, F. (2012). *Historical dictionary of the Ismailis.* United States of the America: The Scarecrow Press.

Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran's Publications. [in Persian].

Fahandezh Saadi, H. (2019). "Terms of the Noqtaviyah religion in the remained reports and papers." *Third International Conference on Persian Language and Literature, Hamadan*. https/civilica.com/doc/1001027. [in Persian].

Fahandezh Saadi, H. (2019). *Research on the life and works of Amri Shirazi*. Master's thesis in Persian language and literature. University of Tehran. [in Persian].

Golchin Maani, A. (2006). *Tazkirah of Peymaneh*. Mashhad: Mashhad University. [in Persian].

Hajeb Shirazi, H. (1993). *Divan: with the addition of: A selection of Amri Shirazi's* Eshghnameh. (M. Asefi, Ed.). Tehran: Jomhuri Publications. [in Persian].

Hosseini Fasaei, M. H. (1998). *Farsnameh Naseri*. (M. Rastegar Fasaei, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian].

Ivanov, V. and Henry Corbin. (2003). *Correspondence*. (S. Schmittke, Ed. & A. Rouhbakhshan, transl.) Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian].

Ivanow.W (1963). *Ismaili Literature*. Tehran: (n. p.).

Kaykhosro Esfandiar. (1983). *Dabestan-e Mazaheb*. (R. Rezazadeh Malek, Ed.). Tehran: Tahoori. [in Persian].

Kiya, S. (2013). *Noqtaviyan or Pasikhaniyan*. Tehran: Asatir. [in Persian].

Nahavandi, A. (2002). *Ma'asir Rahimi*, Part Three: Biographies. (A. Nava'i, Ed.). Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [in Persian].

Owhadi Balyani, M. (2009). *Arafat al-Asheqin and Arasat al-Arifin*. Vol. 1. (M. Naji Nasrabadi, Ed.). Tehran: Asatir. [in Persian].

Hedayat, R. (1965). *Riyaz-al-Arefin*. (M. Gorgani, Ed.). Tehran: Mahmoudi Bookstore. [in Persian].

Roknzadeh (Adamiyyat), M. (1955). *The scholars and orators of Fars*. Vol. 1. Tehran: Khayyam and Islamic Bookstores. [in Persian].

Shirvani, Z. (n.d.). *Bostan al-Siyaha*. Tehran: Sana'i and Mahmoudi. [in Persian].

Vale Daghestani, A. (2005). *Riyaz al-Sho'ara*. Vol. 1. (M. Naji Nasrabadi, Ed.) Tehran: Asatir. [in Persian].

Yazdan Mardan, A., & colleagues. (2000). *List of manuscripts of the Institute of Oriental Studies and Manuscripts of Tajikistan*. Qom: Mar'ashi Najafi Library. [in Persian].

Zakavati Qaragazloo, A. (1995). Other information of the Noqtaviyeh. *Ma'arif*, No. 32, December and March 1995, pp. 72-67. http://noo.rs/VRNyi. [in Persian].

Zakavati Qaragazloo, A. (1996). Noqtaviyeh in history and literature. *Ma'arif*, No. 38, August and November 1996, pp. 32-42. http://noo.rs/zzʌlv. [in Persian].

Zakavati Qaragazloo, A. (1999). Another look at Noqtaviyeh. *Ma'arif*, Year 4, No. 1 and 2, Spring and Summer 1989, pp. 55-62. http://noo.rs/tBMPx. [in Persian].

Zakavati Qaragazloo, A. (1999). Dehdar Shirazi and criticism of Noqtaviyah beliefs. *Ayene-ye Mirath*, Year 2, Issue 1 and 2, pp. 24-21. http://noo.rs/fhZVZ. [in Persian].

مجله‌ی شعرپژوهی دانشگاه شیراز
تابستان ۱۴۰۵
شعرپژوهی
Shiraz University
شاپا الکترونیکی: ۷۷۵۱-۲۹۸۰
مقاله‌ی علمی پژوهشی، سال ۱۸، تابستان ۱۴۰۵
شماره‌ی دوم، پیاپی ۶۸، صص ۶۵-۸۰
OPEN ACCESS
DOI: 10.22099/JBA.2025.53096.4637

آگاهی‌های تازه از آثار نُقطویان با تکیه بر احوال و اشعار نویافته‌ی امری شیرازی

حمیدرضا فهندژسعدی*

چکیده

شیخ ابوالقاسم محمّد امری شیرازی (مقتول به سال ۹۹۹ ق) ظاهراً از نوادگان بایزید بسطامی بوده است و از اشخاص برجسته‌ی فرقه‌ی نقطویّه در نیمه‌ی دوم قرن دهم به شمار می‌آید. نهضت فکری نقطویّه که ابوالقاسم امری چشم و جان خود را برای ترویج و اصلاح آن از دست داد، در سال ۸۰۰ ق، به وسیله‌ی محمود پسیخانی بنیان نهاده شد و پس از حدود دویست سال جنبش آشکار و نهان به سبب مخالفت‌ها و سرکوب‌های شدید و مکرّر صفویان، ریشه‌کن شد و بیشتر آثار مکتوب این فرقه از میان رفت. به سبب کمبود منابع و هم‌چنین خودداری مورّخان و تذکره‌نویسان از ذکر نقطویان، تا کنون اثر جامعی درباره‌ی تاریخ و عقاید آنان شکل نگرفته است. هدف این تحقیق آن است که با مطالعه و بازسازی احوال و آثار امری شیرازی، ورقی به تاریخ فرقه‌ی نقطویّه و سطری به تاریخ اندیشگانی ایران بیفزاید. ابتدا مختصری به معرفی فرقه‌ی نقطویّه، مؤسّس و آثارش پرداخته می‌شود. سپس می‌کوشد تا بر اساس منابع دست‌اوّل و گفته‌های خود شیخ ابوالقاسم امری شیرازی، زندگینامه‌ای نسبتاً قابل قبول از این اندیشمند ارائه دهد. بازسازی تاریخ‌های کلیدی زندگانی او، تأمّلاتی در نقطوی‌گری او با پس‌زمینه‌ای شیعی و نیز اسماعیلی‌بودن او، از مهمترین مطالب این بخش است. سپس، ضمن بازخوانی و بررسی آثار به‌جای مانده از امری شیرازی، به معرّفی چهار منظومه‌ی نویافته از وی، با نام‌های *ذکر و فکر*، *انوارالعیون*، *سرّ الف* و *محیط‌المعانی* پرداخته شده است. این منظومه‌ها به مناسبت دربرداشتن اندیشه‌ها و باورهای نقطویان بسیار ارزشمند، و استفاده از آن‌ها برای تدوین عقاید و نظریّات این فرقه ضروری و کارآمد است.

واژه‌های کلیدی: نقطویّه، امری شیرازی، آثار نویافته، *ذکر و فکر*، *انوارالعیون*، *سرّ الف*، *محیط‌المعانی*

۱. مقدّمه

نقطویّه یا نقطوی‌گری یکی از منشعبات حروفیّه به شمار می‌آید که به وسیله‌ی محمود پسیخانی (متوفّی ۸۳۱ ق) در قرن نهم هجری پایه‌گذاری شد. از این‌جاست که پیروان این جنبش را گاه «پسیخانیان» و گاه «محمودیان» نیز خوانده‌اند. محمود

* دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران hamidreza.fah@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۲/۲۱، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۸/۱۰

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

پسیخانی خود نخست از پیروان فضل‌الله نعیمی استرآبادی (مقتول ۷۹۶ ق)، بنیان‌گذار حروفیّه، بود که بعدها به سبب افراط در باورهای مادّی‌گرایانه، مردود نعیمی گشت. در عقاید نقطویان، اندیشه‌های مادّی-تناسخی، عناصر ایرانی قدیم، گرایش‌های شعوبی‌گری و اباحت (از نظرگاه ردّیه‌نویسان) به چشم می‌آید. جماعت مذکور حدود یک قرن در خفا زیستند و در آن وضعیّت، به تبلیغ آموزه‌های خویش همّت گماردند و چنان‌که از شماری از منابع برمی‌آید، در قرن دهم با باقی‌مانده‌ی اسماعیلیان حشر و نشری داشته‌اند. پسیخانیان از حدود نیمه‌ی دوم قرن دهم، بارها مورد تعقیب و تفتیش قرارگرفتند تا این‌که طیّ چند مرحله به خصوص حدودِ سال‌های (۹۸۲ و۹۹۴ ق) به‌شدّت سرکوب و قتل عام شدند. در این میان، بسیاری از دانشمندان و مبلّغان نقطویّه نیز هم‌چون آثارشان، از میان رفتند. (رک. ذکاوتی، ۱۳۶۶: ۳۱-۳۳؛ کیا، ۱۳۹۲: ۵-۱۵).

آثار محمود پسیخانی چنان‌که اوحدی (۱۳۸۸: ۶۳۹-۶۴۲) از قول بزرگان نقطویّه نقل کرده، هزار و یک رساله و شانزده کتاب بوده است که البته رقم نخست، اغراق‌آمیز می‌نماید. با این حال، نقل شده که وی کلّ *قرآن* را تأویل کرده و در برابر شریعت انبیا، رساله‌های بسیار پرداخته بود. مصنّفات پسیخانی به دو دسته تقسیم می‌شده است: رسائل و نسخ (رک. کیخسرواسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۴).

مشهورترین تصنیف محمود پسیخانی که حاوی اهمّ عقاید وی بوده، *میزان عرفان الله* نام دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌ی ملک به شماره‌ی ۶۲۲۶ موجود است. علاوه بر این، دو تصنیف دیگر از پسیخانی شناسایی شده است که به تازگی از آن آگاهی حاصل شده است: *مفاتیح غیوب* که نسخه‌های متعدّدی از آن در کتابخانه‌های ایران هست که از این میان، می‌توان به نسخه‌ی شماره‌ی ۴۷۶۰ و ۴۲۱۷ کتابخانه‌ی مجلس شورا اشاره کرد. دیگر، تصنیفی موسوم به *رسخ‌البیان و فتح‌التبیان* که به شماره‌های ۹۰۳۱ و ۲۹۳۰ در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. از این رساله‌ی اخیر تا آن‌جا که نگارنده اطلاع دارد، نسخه‌ی ناقصی نیز در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به شماره‌ی ۱۰۰۳۰ موجود است. دیگر تصنیف محمود پسیخانی که از آن، به واسطه‌ی صاحب *شارستان چارچمن* آگاهی داریم، *جوازالسّائرین* است که در سال ۸۱۸ ق، نگاشته شده است. (رک. ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۶۸: ۵۵-۶۲).

آثاری که عجالتاً از محمود پسیخانی سراغ داریم به همین چهار مورد محدود می‌شود؛ امّا بر اساس این که گفته‌اند وی آیات و روایات بسیاری را بر اساس مشرب خود تأویل نموده است، باید تصانیف وی بیش از این‌ها بوده باشد و در حین قلع و قمع پیروان این طایفه به دست شاه‌طهماسب و شاه‌عباس اوّل، از میان رفته باشد؛ زیرا یکی از سیاست‌های شاه‌عبّاس که به محافل پسیخانیان رفت‌وآمد می‌کرد، این بود که آثار آنان را به چنگ بیاورد و از میان ببرد. روایت ملّا جلال در *تاریخ عبّاسی* یا روزنامه‌ی *ملّاجلال* تأییدی است بر این مدّعا:

> و هم در این ایّام، نوّاب کلب آستان علی [شاه‌عباس] مکرّر به خانه‌ی درویش خسرو می‌رفت چون به الحاد مشهور بود و غرض نوّاب کلب آستان علی از این رفتن، این بود که به لفظ دُرَربار خود فرمودند به خاصّان خود که این مرد به الحاد شهرتی تمام دارد و مکرّر او را گرفته و چون الحادش ثابت نشده و رها داده‌اند غرض من اینست که اگر این شهرت غلط است، او را از تهمت خلاص کنم و اگر راست است، در دفعش کوشم و به این ثواب، روزی‌مند گردم و کتاب‌های باطل ایشان را به دست آورم و تمام را بشویم... (کیا، ۱۳۹۲: ۴۲).

از میان اهل نقطه، بعد از پسیخانی، بیشترین آثار به‌جای‌مانده ظاهراً متعلّق به شیخ ابوالقاسم محمّد امری شیرازی (مقتول به سال ۹۹۹ ق) است. ابوالقاسم محمّد امری شیرازی یکی از رجال طراز اوّل و در عین حال، از جنجالی‌ترین چهره‌های نهضت نقطویّه در قرن دهم است. او آن‌گونه که تذکره‌نویسان نوشته‌اند، در علوم غریبه، اعداد و اسرار نقطه، بی‌نظیر بوده است. از این روی، در مدّت‌زمانی اندک، مردم بسیار گرد او جمع آمدند. وی به سبب نشر اندیشه‌های خود که در مظانّ زمامداران و قشری‌نگران هم‌عصر، «الحاد» به شمار می‌آمد، نخست در سال (۹۷۳ ق) نابینا شد و سرانجام به سال (۹۹۹ ق) با وجود این‌که بارها بر ایمان توحیدی خود پای افشرده و از ترویج مذهب محمود پسیخانی تبرّی جسته بود، به قتل رسید. در این مقاله، به بازبینی زندگی‌نامه، و همچنین معرفی چند منظومه‌ی نویافته‌ی امری شیرازی اقدام خواهد شد تا بدین ترتیب، گوشه‌ای از ادبیات از دست‌رفته‌ی نقطویان بازیابی و بررسی شود.

۲. ضرورت و هدف پژوهش

ازآن‌جا که غالب آثار نقطویان در پی قتل‌عام‌های مکرّر از میان رفته، به نیکی نمی‌توان اندیشه‌ها و باورهای این فرقه را بررسی کرد و آشکار است که در چنین مواقعی، چه بدخوانی‌ها از این آیین پیش می‌آید. بی‌شک برای تدوین اثری جامع در باب نقطویان و همچنین مقایسه‌ی فرقه‌های اسلامی به همه‌ی آثار به‌جای‌مانده از پیروان این طایفه نیاز است. علاوه براین، در تاریخ ادبیات ایران، هنوز نقاط تاریک بسیاری وجود دارد که نمود آن در اوضاع ادبی قرن نهم به بعد، بیش‌تر به چشم می‌آید؛ زیرا کماکان، اذهان غالب محقّقان متوجّه ادبیات قرن هشتم به قبل است. با آغاز بررسی و تحقیق در آثار نقطویان، گذشته از آن که گوشه‌ای از تاریخ اندیشگانی ایرانی–اسلامی روشن می‌گردد، برخی ابهامات موجود پیرامون رجال ادبی این طایفه و آثار گمنام‌شان از میان خواهد رفت....

۳. روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، توصیفی–تحلیلی است. روش مطالعه و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از طریق منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. بیشتر منابع مورد استفاده در این تحقیق، تذکره‌های شاعران و نسخه‌های خطّی دیوان‌های شعر در کتابخانه‌های ایران بوده است.

۴. پیشینه‌ی پژوهش

رکن‌زاده آدمیّت (۱۳۳۷، ج۱: ۳۲۳) در کتاب *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس*، ذکری از امری به میان آورده است. وی در باب چند بیت امری که به دیگران هم نسبت داده شده است، بحثی موجز و کارآمد مطرح کرده است. ایراد وارد به کار وی، آن است که بدون بررسی تاریخی، سال کورشدن امری را به تبع صاحب *ریاض‌العارفین*، ۹۳۲ ق دانسته و این سهوی واضح است (رک. هدایت، ۱۳۴۴: ۲۷۵). گلچین معانی (۱۳۵۹: ۱۲۴) *ساقی‌نامه‌ی* امری را در ضمن *تذکره‌ی پیمانه*، به چاپ رسانده است. وی پیش از ارائه‌ی متن *ساقی‌نامه*، سه شرح‌حال تقریباً متفاوت از امری را به ترتیب از تذکره‌های *هفت‌اقلیم*، *عرفات‌العاشقین* و *مآثر رحیمی* به دست می‌دهد. کاستی کار گلچین معانی آن بوده که اقوال تذکره‌نویسان را بدون تحلیل و حتّی یک مقایسه‌ی ساده عیناً نقل نموده است، در حالی‌که روایت *مآثر رحیمی* در باب احوال امری با روایت اوحدی بلیانی در بیشتر موارد اختلاف دارند. ایراد دیگر آن که گلچین معانی نوشته است که *ساقی‌نامه‌ی* مذکور را

عیناً از جنگی به شماره‌ی ۵۴۰۰ متعلّق به کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران نقل خواهد کرد؛ امّا هنگامی‌که نگارنده، متن مضبوط *پیمانه* را با نسخه‌ی ۵۴۰۰ مقابله کرد، متوجّه شد که گلچین معانی آن‌گونه که باید، در نقل دقّت نکرده است. این محقّق ۴ بیت مهم، ازجمله بیتی حاوی مادّه‌تاریخ که سال ۹۹۵ ق، یعنی سال سرایش *ساقی‌نامه* را نشان می‌دهد نیاورده است و بعضی ابیات را مطابق میل خود، تحریف و یا برساخته است. ذکاوتی قراگزلو طیّ مقالاتی بین سال‌های (۱۳۶۶ تا ۱۳۷۷ش) که آن‌ها، در صدد معرّفی و ایضاح جنبش پسیخانیان از طریق آثار به‌جای‌مانده برآمده است، التفاتی نیز به بعضی آثار امری نموده است. ایشان در ساقی‌نامه و ترجیع‌بند امری، تأمّلی نموده و در توضیح بعضی عقاید امری و فراز و فرودهای آن، کوشیده است. برای مثال، ذکاوتی بر آن است که امری در ساقی‌نامه، نظریّه و خوانش جدیدی از نقطویّه به‌دست داده است. یا این‌که ترجیع‌بند امری بیشتر عرفانی است تا حاوی مبانی نقطویّه (رک. ذکاوتی، ۱۳۶۸: ۵۵-۶۲؛ همان، ۱۳۷۴: ۶۷-۷۲).

۵. احوال و آثار نویافته‌ی امری شیرازی

شیخ ابوالقاسم محمّد امری شیرازی کوهپایه‌ای از دانشمندان تأثیرگذار ایران و یکی از مهمترین رجال فرقهٔ نقطویّه در نیمه‌ی دوم قرن دهم به شمار می‌آید. وی احتمالاً بین سال‌های ۹۱۵ ق تا ۹۲۰ ق، دیده به جهان گشوده است (رک. فهندژسعدی، ۱۳۹۸ الف: ۲۴). شیخ ابوالقاسم از خاندانی معتبر و اهل علم بود که ظاهراً نسبشان به سلطان‌العارفین، بایزید بسطامی، می‌رسید:

جدّ جدّم پیر سلطان بایزید است آن‌که بود ذوالیمینین خزاعی[1] را چراغ دودمان
اولیا را پیشوا و اتقیا را مقتدا هست در تاریخ‌ها احوال آن قطب زمان
(نهاوندی، ۱۳۸۱: ۸۱۶).

صادق کیا این دو بیت را از نقل قول مستقیم خود، حذف نموده است. چنین می‌نماید که این کار عمدی و هوشیارانه صورت گرفته است. ظاهراً در نظر وی، مضمون هردو بیت «انتساب جعلی» یا «نسب‌سازی» بوده است، که البته دلیلی بر ردّ این انتساب نداریم (کیا، ۱۳۹۲: ۶۶).

نام پدر وی باباعلی بوده که به «فتحی» نیز شهرت داشته (نهاوندی، ۱۳۸۱: ۸۱۶) و این باباعلی، به مناسبت لقب «بابا»، شاید از مشایخ صوفیه بوده است. برادر بزرگترش، ابوتراب نام داشته است که به واسطه‌ی علم و فضل در دربار صفویان، قربت و حرمت بسیار داشت و ابوالقاسم، علوم مرسوم زمان و ریاضیات و علوم غریبه را نزد وی فرا گرفت (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۳۹) و چیزی نگذشت که خود در فضائل اکتسابی و معنوی، به پایه‌ای رفیع دست یافت و صاحب کرسی بحث و افاضه شد؛ به گونه‌ای که خیلی زود نظر شاه جوان، یعنی طهماسب صفوی و درباریان را به سوی خویش، جلب نمود و از همین رهگذر، در حدود سنّ بیست و پنج- سی‌سالگی به دربار صفویّه راه یافت و آن‌گونه که خود اذعان دارد، مدّت سی سال پیوسته شاه‌طهماسب را مدح می‌گفته است (همان).

دقیقاً نمی‌دانیم که او در دربار صفوی، به چه خدمتی مشغول بوده است. با این حال، واضح است که پس از مدّتی، تولیت اوقاف حرمین شریفین در ایران را بدو سپرده‌اند (نهاوندی،۱۳۸۱: ۸۱۵). پس از چندی، به سبب پایگاه اجتماعی‌سیاسی‌ای که یافته بود، مردم بسیاری از خاص و عام، بر گرد او جمع آمدند و او که از بازگفت دریافت‌ها و

مکاشفات خود ابایی نداشت، همه را محرم دانست و عقاید و اسرار نقطویانه را آشکار ساخت و چون اصول و معتقدات نقطویّه بر پایه‌ی تأویل حروف و محاسبات عددی و تعابیر اعجاب‌آوری مانند «تناسخ» و «احصاء»[۲] استوار بود، به ذهن و ضمیر خاصان، نیک مقبول می‌آمد و بر مذاق عوام، شیرین و شنیدنی. همین امر سبب شد که شهرت شیخ ابوالقاسم بیش از پیش، در افواه بگردد و از هر گوشه و کناری، به مجالس وی روی آورند.

غالب پیروان و هواخواهان وی از طبقه‌ی فرودین جامعه بودند که به واسطه‌ی پارسایی و حق‌طلبی امری، گردش فراهم آمده بودند. به همین جهت در نظر درباریان، همچون جماعتی آشوبگر و فتنه‌انگیز جلوه می‌نمودند و هم اینان، چون رونق محافل شیخ ابوالقاسم را دیدند، از سر حقد و حسد، به شاه‌طهماسب این‌گونه تلقین کردند که این جماعت اگر اراده کند، می‌تواند مُلک را از دست شما بستاند (نهاوندی،۱۳۸۱: ۸۱۵). پادشاه هم جهت جلوگیری از شورش نقطویان و بعضی ملاحظات سیاسی، فرمان دستگیری شیخ ابوالقاسم و قلع و قمع اهل نقطه را صادر کرد. در پی این اقدام، شیخ ابوالقاسم را به همراه بعضی برجستگان نقطویّه به زندان افکندند و اموالشان را به نفع شخص پادشاه، مصادره نمودند. چندی بعد هم به چشم ابوالقاسم میل کشیدند و او را نابینا کردند (۹۷۳ ق).

امری در زندان صفویان، خاموش نماند و شروع به ساختن حبسیّات حزن‌انگیز، خطاب به شخص شاه نمود و در آن‌ها، خواستار آزادسازی پیروان خویش شد (رک. واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۲۴۲؛ رازی، ۱۳۷۸، ج۲: ۹۸۵؛ خوشگو، ۱۳۸۹: ۷۶؛ هدایت، ۱۳۴۴: ۲۵۷). پیروان او را نمی‌شناسیم؛ امّا خود او را به واسطه‌ی همین اشعار و شفاعت‌های بعضی اطرافیان شاه که ظاهراً در سلک معتقدان شیخ بوده‌اند، از غل و زنجیر رها کردند و دارایی‌اش را بازگرداندند و به دستور شاه، مبلغی را برای معاش او در نظر گرفتند (نهاوندی، ۱۳۸۱: ۸۱۵–۸۱۶).

واقعه‌ی کورشدن امری نخستین نشانه‌ی بروز نقطویان پس از ۱۴۲ سال دعوت و تبلیغ نهانی آن‌ها است. به عبارتی دیگر، از بعد مرگ مؤسّس نقطویّه، محمود پسیخانی، تا سال ۹۷۳ ق، که امری را کور کردند، در متون، اثری از نقطویان نمی‌یابیم. به‌خوبی نمی‌دانیم که کورشدن امری در شیراز اتّفاق افتاده یا در اصفهان؛ امّا قدر مسلّم آن است که وی پس از رهایی از زندان، چندی به موطن خود، کوهپایه‌ی اصفهان، بازگشت و خواهرزاده‌ی خود، ملک احمد، متخلص به «دخلی» را به شاگردی گرفت و او را به گردآوری و تدوین دیوان اشعار خود مأمور ساخت (همان).

وی در کوهپایه، زیاد تاب نیاورد و احتمالاً به سبب فشارهای سیاسی و اجتماعی و ایذای دستگاه تفتیش عقاید، به شیراز رفت (یا بازگشت) و در محلّه‌ی یهودی‌نشینان آن شهر ساکن شد (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۱۱۵۶) و چندی نگذشت که دیگر باره، پیروان و مریدان بر گردش حلقه زدند. در بیست و پنج سال آخر زندگی، شیخ ابوالقاسم را اندیشمند و شاعری پُرکار می‌بینیم که برای شرح و تبیین عقاید خویش، از هیچ گفتگو و مناظره‌ای رویگردان نیست؛ تا آن‌جا که در کبر سنّ، حاضر است با نوجوانی دانشمند مانند تقی‌الدّین اوحدی بلیانی، مؤلّف تذکره‌ی *عرفات‌العاشقین*، محاجّه کند و این کار را عار نداند (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۳۹)؛ حتّی محتمل دانسته‌اند که شاید ملّاصدرا در جوانی، به محفل شیخ ابوالقاسم راه یافته و از آن دانشمند، چیزهایی فرا گرفته باشد؛ چراکه در بعض رسائل این فیلسوف، نشانه‌هایی از تأثیر آیین نقطویّه دیده می‌شود (رک. ذکاوتی، ۱۳۷۸: ۲۱–۲۴).

افراد دیگری نیز با امری شیرازی ارتباط داشته‌اند و بعضی احتمالاً در کسوت شاگردی او بوده‌اند. از این دسته افراد، می‌توان از بابا محبّ مدّاح (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۲۰۹۱)، ملّامحمّد صوفی مازندرانی (رک. کیا، ۱۳۹۲: ۵۷ ← پاورقی) حیاتی کاشانی (کاشی، ۱۳۸۴: ۴۹۷ و ۴۹۸)، ملک احمد متخلّص به دخلی (نهاوندی، ۱۳۸۱: ۸۱۶)، عرفی شیرازی

(ذکاوتی، ۱۳۷۵: ۳۲-۴۲)، خواجه دهدار محمود عیانی و فرزندش محمّد دهدار عیانی شیرازی (ذکاوتی، ۱۳۷۸: ۲۱-۲۴) نام برد که البته غالب آنان، کمی قبل یا بلافاصله پس از قتل ابوالقاسم امری، به هندوستان گریختند.

جماعت نقطویان در سال‌های پایانی هزاره‌ی نخست هجری، چشم‌به‌راه موعود آیینی خود بودند (بداؤنی،۱۳۸۰، ج۲: ۲۰۰). به همین سبب، از اوضاع مشوّش سیاسی آن روزهای فارس بهره بردند و به پشتوانه‌ی شیخ ابوالقاسم امری، خروج نموده، دست به شورش زدند. دستگاه حکومت هم که از مدّت‌ها پیش، به تعقیب نقطویان مشغول بود و در آن سال‌ها (به خصوص پایان سال ۹۹۸ ق)، خود درگیر جنبش‌های استقلال‌طلبانه‌ی فارس بود، این‌گونه تحرّکات را هیچ برنمی‌تافت. بنابراین به سرکوب و ریشه‌کنی آنان کمر بست و شیخ مذکور را به مثابه‌ی مسبّب اصلی این جریان مجدّداً دستگیر کرد و به زندان افکند. این بار ظاهراً مردم شیراز، خاصّه فقها و سادات و اشراف، به طور جدّی خواستار اعدام وی شدند؛ با این حال، میرزا جان بیگ وزیر که خود یکی از معتقدان ابوالقاسم امری به شمار می‌آمد، به این اقدام راضی نمی‌شد.

بعضی از مردم شیراز چون وقت‌سوزی وزیر را مشاهده نمودند، او را مرید ابوالقاسم امری خواندند. سپس بی‌درنگ، عوام دست به شمشیر بردند، دانشمندان قلم‌تراش‌هایشان را برداشتند و همگی به بازداشت‌گاه امری هجوم بردند و او را پاره‌پاره نمودند. تاریخ صحیح این واقعه ۹۹۹ ق است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۴۰).

از میان دانشمندان، می‌دانیم که خواجه دهدار محمود عیانی که در ابتدا ظاهراً با امری، دوستی و الفتی داشته است و بعدها از مخالفان اندیشه‌های نقطویّه به شمار می‌آمده، احتمالاً از مسبّبان و محرّکان اصلی قتل امری بوده است؛ زیرا شیخ ابوالقاسم لحظاتی پیش از مرگ، ابیاتی سروده و نزد خواجه دهدار محمود عیانی فرستاده است. با توجّه به وضعیت شاعر در آن لحظات و نیز با عنایت به فحوای بیت آخر قصیده یعنی:

صبح صادق، دم امری است برو ای خفّاش! که از این پس نتوانی تو در این عرصه پرید

(اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۴۱)

می‌توان دریافت که محمود عیانی در قتل امری، دست داشته است؛ اگرچه زمانی با یکدیگر رابطه‌ی دوستانه و حتّی نسبت استاد و شاگردی داشته‌اند.

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، شیخ ابوالقاسم پیش از قتل، از هرگونه عقیده‌ی نقطوی و الحادآمیز تبرّی می‌جست؛ امّا راه به جایی نبرد. از سروده‌های شیخ ابوالقاسم و نیز گزارش‌های تاریخی موثّق، به‌خوبی می‌توان دریافت که وی نه‌تنها نقطوی بوده، بلکه در پی نظریّه‌پردازی و اصلاح و ترویج این آیین نیز بوده است.

وی پس از واقعه‌ی کوری، به‌خوبی دانست که در کسوت یک مبلّغ نقطویّه، از جانب حکومت مصون نخواهد بود، به همین سبب، عقاید نقطویانه را به مبانی شیعی به خصوص «مسأله‌ی ولایت» درآمیخت تا از این رهگذر، مخاطبان بیشتری جذب نماید (ذکاوتی، ۱۳۶۶: ۳۱-۳۹). به همین سبب است که هم افراد عامی و هم اشخاص دانشمند به همنشینی با او راغب بوده‌اند. وی همچنین به سبب بعضی تشابهات و مناسبات عقیدتی، با دو تن از امامان اسماعیلی نزاری ارتباط داشته و آنان را ستایش کرده است؛ امّا ظاهراً به اسماعیلیه نگرویده بود (رک. ادامه‌ی همین مقاله).

در باب عقاید امری شیرازی، تذکره‌نگاران و مورّخان گاه سخنان متناقضی نوشته‌اند. اوحدی بلیانی (۱۳۸۸، ج۱: ۶۳۹-۶۴۲) ابتدا امری را با اوصاف صوفیانه و فاضلانه چنان‌که مألوف برخی تذکره‌نویسان است، معرّفی می‌نماید؛ امّا در ادامه،

به گونه‌ای تعریض‌آمیز، عقاید او را مردود جلوه می‌دهد. چنان‌که پیش از این اشاره‌ای شد، اوحدی بلیانی با امری، مکالمات و مناظراتی داشته است.

انتساب امری به اسماعیلیان نیز از مسائلی است که احوال و اندیشه‌های او را مبهم کرده است. در هیچ‌یک از تذکره‌های موجود، سخنی از گرایش او به اسماعیلیّه نیامده است. با این حال، بعضی منابع اسماعیلی، امری را از خود دانسته‌اند. تا آن‌جا که نگارنده‌ی این سطور پی‌جویی نموده است، این انتساب نخستین‌بار به‌وسیله‌ی ولادیمیر ایوانف، مستشرق اسماعیلی‌شناس روس در کتاب *ادبیات اسماعیلی* مطرح گردیده است (Ivanow, 1963: 144 - 145) و بعدها محقّقانی از جمله فرهاد دفتری در کتاب *فرهنگ تاریخی اسماعیلیه* (Daftary, 2012:19) و همچنین در کتاب *اسماعیلیان* (Daftary, 1992: 456) این مطلب را تکرار کرده‌اند.

همان‌طور که گفتیم، تذکره‌نویسان در این باره، خاموشند و او را در شمار «اُمنای[۳]» محمود پسیخانی دانسته‌اند. در میان آثار امری نیز که اکنون در دست است، سخنی که بتوان آن را بر اسماعیلی‌بودن وی حمل کرد، وجود ندارد. این‌که ایوانف، امری را در ردیف اسماعیلیان برشمرده، به استناد اشعاری است که وی در بعضی مجموعه‌های اسماعیلی یافته بود. آن‌گونه که ایوانف خبر می‌دهد، امری در یکی از آن منظومه‌ها، سخنان ستایش‌آمیزی درباره‌ی نورالدّین و مرادمیرزا، به ترتیب امامان سی‌وپنجم و سی‌وششم اسماعیلیان نزاری گفته است هرچند. ایوانف به اقوال تذکره‌نویسان آگاه بوده، در نقطوی‌گری امری تردید کرده است. نگارنده به‌رغم پیگیری بسیار، هنوز به منظومه‌های مورد استفاده‌ی ایوانف دست نیافته است؛ زیرا محقّق مذکور آدرس دقیقی از محلّ نگه‌داری آن‌ها به‌دست نداده است، و تنها اظهار خوش‌اقبالی کرده که بعضی اشعار امری را در مجموعه‌های اسماعیلی یافته است (Ivanow, 1963: 144 –145) ایوانف همچنین در نامه‌ای به تاریخ ۲۷ اوت ۱۹۵۱، به هانری کربن چنین می‌نویسد: «لطفاً همچنین دیوان یا مثنوی‌های امری شیرازی را که در سال ۹۹۹ق در شیراز اعدام شد برایم جستجو کنید. من از مثنوی‌های طولانی و خسته‌کننده‌ی او چیزهایی دارم» (ایوانف و کربن، ۱۳۸۲: ۹۷).

اتّهام الحاد نیز دیگر مسئله‌ی مبهم در باب عقاید امری است که بعضی منابع از آن به صراحت نام برده‌اند و بزرگترین شاهد این امر، آن است که امری، جان خود را بر سر این تهمت باخته است. صاحب تذکره‌ی *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین* ذکر امری را در ضمن عرفا آورده با این حال، در باب عقاید امری به قطعیّت سخن نمی‌گوید؛ هرچند از فحوای کلام اوحدی می‌توان دریافت که امری را اهل ضلالت می‌پنداشته است (رک: اوحدی، ۱۳۸۸، ج۱: ۶۳۹).

عبدالباقی نهاوندی نیز در کتاب *مآثر رحیمی*، امری را به نیکی می‌ستاید و از وی با القابی چون «قدوةالسّالکین» و «زبدة العلماء العارفین» یاد می‌کند. نهاوندی در ادامه می‌گوید که امری مدّتی تولیت اوقاف حرمین شریفین در ایران را در عهد شاه‌طهماسب بر عهده داشته است. این آگاهی مهمّ و شاذ علاوه بر ارزش تاریخی، تأیید مقام معنوی امری را نیز در عصر صفوی منعکس می‌کند. رضاقلی‌خان هدایت در *ریاض‌العارفین* (۱۳۴۴: ۲۷۵) امری را در زمره‌ی فضلا و محقّقین حکما یاد کرده است. در آثار به‌جای‌مانده از امری هم دلیل یا نشانی که بتوان حمل بر الحاد یا دست‌کم بَددینی وی نمود، یافت نمی‌شود و بالعکس، در همه‌ی اشعار، تأکید و ترغیب او بر توحید و التزام به *قرآن* و سنّت نبوی و پیروی از ائمه‌ی اطهار (ع) هویداست.

چنین می‌نماید که امری شیرازی تنها شاعر نقطوی است که به صورت گسترده، عقاید آیینی خود را به عالم شعر درآورده است و عجالتاً از شاعر دیگری با این خصوصیّت آگاهی نداریم. هم‌چنین می‌توان گفت که در حال حاضر، بیشترین اشعار را با محتوای عقاید نقطوی، از امری شیرازی در دست داریم.

آن‌چه اینک از امری شیرازی در دست داریم، همگی آثار منظوم وی را در برمی‌گیرند و از شماری منابع کتابخانه‌ای؛ اعمّ از تذکره‌های چاپی و نسخ خطی قرن (۱۱ ق) فراهم آمده‌اند. عدد این اشعار به ۹۶۷ بیت می‌رسد که در قالب‌های مثنوی، ترجیع‌بند، قصیده، رباعی و دوبیتی سروده شده‌اند که از این میزان، چهار منظومه (۴۹۱ بیت) برای نخستین بار در این مقاله معرّفی خواهند شد.

اشعار نویافته‌ی امری عبارتند از: مثنوی *ذکر و فکر* که در ۶۱ بیت و بر وزن *حدیقة الحقیقه* حکیم سنایی سروده شده است و آن‌گونه که غالب تذکره‌نویسان از آن یادکرده‌اند و خود امری نیز در قصیده‌ای آن را «نسخه‌ی توحید» خوانده است، ظاهراً مهم‌ترین اثر شاعر است. قصیده‌ی بلند *انوارالعیون*، دیگر اثر نویافته‌ی امری است که در ۱۸۰ بیت و به استقبال از قصیده‌ی *مرآت‌الصّفای* خاقانی و در پاسخ به *مرآت‌الصّفای* امیرخسرو دهلوی در بحر هزج به نظم درآمده است. این قصیده نیز در بعضی منابع یاد شده است (برای نمونه رک. اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۴۰؛ داور، ۱۳۷۱: ۶۳؛ نفیسی، ۱۳۴۴، ج۲: ۷۰۹)؛ امّا مانند مثنوی *ذکر و فکر* حتّی یک بیت از آن را به‌دست نداده‌اند. دیگری قصیده‌ی رائیّه‌ی *سرّ الف* است که مشتمل بر ۱۷۳ بیت در بحر مجتث است. این قصیده در یکی از شب‌های دهه‌ی آخر صفر سال ۹۸۷ ق در پاسخ به سوالات شیخ آذری اسفراینی در قصیده‌ی *شرح سرّ الف* سروده شده است. دیگری قصیده‌ای است ۷۷ بیتی موسوم به *محیط‌المعانی* که در سال ۹۹۰ ق در بحر مجتث سروده گشته است. خوش‌بختانه از این آثار بازیافته، اطّلاعات گرانبهایی درباره‌ی احوال و اندیشه‌های امری و نیز اندیشه‌های نقطوی‌گری او برمی‌آید. در ادامه‌ی مقاله، این چهار اثر نویافته را بیشتر معرّفی خواهیم کرد.

امّا در باب آثار پراکنده‌ی امری که پیش از این، چاپ شده و در دسترس است، باید گفت که تذکره‌نویسان ۴۹ بیت را از امری نقل‌کرده‌اند که غالباً مربوط به واقعه‌ی کورشدن وی (۹۷۳ ق) تا زمان قتل او (۹۹۹ ق) است. در این ابیات، اشعاری از نوع حبسیّه هم دیده می‌شود. شمار ۱۰۹ بیت از این اشعار، *ساقی‌نامه‌ی* او را تشکیل می‌دهد که کامل‌ترین دستنویس آن مندرج است در جنگی متعلّق به کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران به شماره‌ی ۵۴۰۰. این *ساقی‌نامه* یک بار به‌وسیله‌ی گلچین معانی در تذکره‌ی *پیمانه* چاپ شده است. گلچین معانی آن‌گونه که در کتاب مذکور نوشته است (نک. گلچین معانی، ۱۳۵۹: ۱۲۴)، قرار بوده این *ساقی‌نامه* را عیناً از نسخه‌ی ۵۴۰۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نقل کند. در بخش پیشینه‌ی تحقیق هم یادآوری شد که گلچین معانی نه‌تنها عین *ساقی‌نامه* را نقل و تصحیح نکرده، بلکه ۴ بیت مهمّ آن را انداخته و بسیاری از ابیات را به میل خود، تحریف و تصحیف کرده است. دیگر، ترجیع‌بند امری موسوم به *عشق‌نامه* است که ۳۱۷ بیت دارد. این ترجیع‌بند، طولانی‌ترین منظومه‌ای است که از امری شیرازی در دست داریم و در سال ۱۳۷۲ شمسی، به ضمیمه‌ی *دیوان حاجب شیرازی* به طبع رسیده است.

به احتمال قوی، تعداد اشعار امری شیرازی بیش از میزان فوق (۹۶۷ بیت) بوده باشد؛ زیرا صاحب تذکره‌ی *عرفات‌العاشقین* تعداد اشعار امری را قریب به هفت‌هزار بیت پراکنده گزارش کرده است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸، ج۱:

۶۳۹). بعضی فهارس نسخ خطّی نیز از وجود آثار دیگری از امری خبر می‌دهند که تا این زمان، به چشم نیامده‌اند (رک. ادامه‌ی مقاله).

اینک به معرّفی بیشتر چهار منظومه‌ی نویافته‌ی امری می‌پردازیم. بیشترین اصطلاحی که در این منظومه‌ها به چشم می‌آید، اصطلاح «دور / ادوار» یا شرح و تفصیل آن است[۴] و بیشترین شگردی که از سوی شاعر به کار رفته، همانا تأویل، تفسیر و شمارش حروف و اعداد به شیوه‌ی نقطویان است. در این سروده‌ها، همچنین باور به «تناسخ» و «احصاء ذات» و گرایش‌های مادّی‌گرایانه و اصالت انسان وجود دارد که همگی از باورها و آموزه‌های اساسی محمود پسیخانی برآمده‌اند.

ذکر و فکر: مثنوی *ذکر و فکر* از مهمترین آثار به‌جای‌مانده‌ی شیخ ابوالقاسم امری است که بر وزن *حدیقه‌ی* سنایی (بحر خفیف) در ۶۱ بیت سروده شده است و همه‌ی تذکره‌نویسان از آن یاد کرده‌اند. خود امری در قصیده‌ای از آن نام می‌برد و آن را «نسخه‌ی توحید» خود می‌خواند و ظاهراً آوازه‌ی آن در زمان شاعر فراگیر بوده:

نسخه‌ی توحید من کـان راسـت «ذکـر و فکـر» نـام   رفتـــه تـــا اقصـــای روم و مکّـــه و هندوســـتان

(نهاوندی، ۱۳۸۱: ۸۱۷)

از تاریخ سرایش این منظومه، اطّلاع دقیقی نداریم و خود امری در *ذکر و فکر*، بر خلاف دیگر منظومه‌هایش که تاریخ سرایششان را به دست می‌دهد، تاریخی درج نکرده است. با این حال، می‌توان گفت که این اثر قبل از ۹۷۳ ق (سال کورشدن شاعر) سروده شده است؛ به این ترتیب که بیت سابق‌الذّکر که امری در آن از «*ذکر و فکر*» یاد کرده است (نسخه‌ی توحید من کان راست ذکر و فکر نام... الخ) مربوط است به قصیده‌ای که وی بعد از کورشدن خطاب به شاه‌طهماسب سروده و پس از ردّ اتهامات خود، خواستار آزادی پیروان خود شده است. از مواردی که او از آن برای ردّ اتهامات خود استفاده می‌کند، اشاره به آثارش در توحید و نعت و منقبت (و از جمله منظومه‌ی *ذکر و فکر* است) است. از همین اشاره می‌توان دریافت که این منظومه مربوط به قبل از ۹۷۳ ق است. وی قبل از بیت بالا نیز می‌گوید:

نظـم در توحیـد و نعـت و منقبـت دارم بسـی   خـاطر مـن زیـن معـانی هسـت بحـری بیکـران

(همان)

تنها دستنویسی که تاکنون از *ذکر و فکر* به دست آمده، جزو یک مجموعه‌ی خطّی متعلّق به کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به شماره‌ی «۱۱۰۹/۵» است. این دفتر ظاهراً در قرن ۱۳ و به قلم نستعلیق کتابت یافته است.

مهم‌ترین موضوعات این مثنوی عبارتند از: تحقیق کلمه‌ی توحید «لا اله الّا الله» و تأویل و تفسیر حروف آن، تأویل و توجیه عدد دوازده و توضیح چند حدیث پیغمبر (ص) و ائمه‌ی اطهار (ع) و نیز اظهار ولای علی‌بن ابی‌طالب (ع). امّا برجسته‌ترین مضمون این مثنوی، اشاره‌ای است که شیخ ابوالقاسم به مقوله‌ی «تناسخ» دارد:

نـــزد آن‌کـــس کـــه نکتـــه‌دان باشـــد   فکـــر صـــدق و صـــواب آن باشـــد
کـــه کنـــد در حقیقـــت اشـــیا   تـــا بدانـــد بـــه وجـــه حـــق همـــه را
پـــس بـــه فکـــر صـــواب و رای درســـت   کنـــد احصـــای ذات خـــویش نخســـت

(امری شیرازی، نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس، ش ۱۱۰۹/۵: ۷۴)

منظور از «احصاء» یعنی این‌که با دیدن چهره و یا واکنش موجودات، پی ببرند که آن‌ها در زندگی سابق خود (نشئه‌ی قبل) چه موجودی (اعمّ از جماد و نبات و حیوان) بوده‌اند. نقطویان برای این کار، افراد متخصّصی داشتند که وی را «مُحصی» می‌نامیدند.

گفتنی است که گلچین معانی (۱۳۵۹: ۱۲۴) منظومهی *ذکر و فکر* را که مثنویای در بحر خفیف است با ساقینامهی امری که در بحر متقارب است، خلط کرده و گمان برده که نام ساقینامهی امری *ذکر و فکر* است. دلیل این اشتباه ظاهراً وجود مفهوم «ذکر و فکر» یا کلمهی «فکر» در یکی از ابیات این ساقینامه بوده است؛ آنجا که امری میگوید:

در ایـن فکـر بـودم بـه وقـت سـحر کـه ناگـه ز غیـبم رسـید ایـن خبـر

(همان)

سر الف: از دیگر آثار منظوم امری شیرازی، قصیدهی طولانی *سرّ الف* است. این قصیده در پاسخ قصیدهی *شرح الف* شیخ آذری طوسی (۸۸۶-۷۸۴ ق) به تاریخ بیست صفر سال ۹۸۷ قمری (یا دههی آخر صفر) در ۱۵۹ بیت، به بحر مجتث است و به خواهش بعضی مریدان و هواخواهانش سروده شده است. تاریخ سرایش این قصیده به گفتهی خود ملّا ابوالقاسم چنین است:

به سال نهصـد و هشـتاد و هفـت در یـک شـب بگفـتم ایـن همـه در عشـر آخـرین صـفر

(جنگ *اشعار*، نسخهی خطّی کتابخانهی مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۶۲۰: ۱۵۳)

نگارنده از این قصیده دو دستنویس یافته است؛ نخست دستنویسی ۱۵۹ بیتی (دارای افتادگی بعضی ابیات) مندرج در یک جنگ خطّی به شمارهی ۲۶۲۰ است که در کتابخانهی مرکزی دانشگاه تهران نگهداری میشود. جنگ اخیر به خطّ نسخ و ظاهراً در قرن ۱۱ قمری کتابت شده است. دیگری، دستنویسی است جزو یک مجموعهی خطّی به شمارهی (۳۹/۲۸۱_۷۸۰۲/۲) محفوظ در کتابخانهی آیتالله گلپایگانی قم. این مجموعه در قرن ۱۲ قمری و به خطّ نسخ نگارش یافته است.

محتوا و مضمون این قصیده، شرح و تفسیر حرف «الف» است که شیخ ابوالقاسم بر اساس سؤالات شیخ آذری سروده است. البته همانطور که میدانیم آذری طوسی معاصر امری نبوده و در سال ۸۸۶ ق وفات یافته است. آذری در قصیدهی ۶۴ بیتی خود برآن است که «هزار مسأله در باب جوهر الف است» و از همین رهگذر، سوالات غامض و بعضاً رمزآلودی در باب این حرف مطرح نموده است (آذری اسفراینی، ۱۳۸۹: ۷۳ -۷۶). در حاشیهی نسخهی ۲۶۲۰ دانشگاه تهران آمده است که «درین قصیدهی فریده، امری داد فضل و کمال داده و مطالبی از حکمت و کلام در جواب شیخ آذری بیان و به لسان منطق و تصوّف و عرفان، اثبات وحدت و نبوت و ولایت نموده است» (*جنگ اشعار*، نسخهی خطّی کتابخانهی مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۶۲۰: ورق ۱۴۷ب).

محیطالمعانی: از منظومههای بهجاماندهی شیخ ابوالقاسم، قصیدهی *محیطالمعانی* است که ظاهراً به تاریخ دهم محرّم-الحرام سال ۹۹۰ سروده شده است. این منظومه ۷۷ بیت دارد و در بحر مجتث، سروده شده است. تاریخ سرایش و همچنین نام قصیده را خود امری به دست داده است:

...بـه نهصـد و نـود ایـن نظـم کـردهام انشـا وزان شـبی کـه از آن بیسـت روز تـا صـفر اسـت

شـده اسـت نـام محـیطالمعـانیش از غیـب قصـیدهام کـه بـه معنـی محـیط بهـرهور اسـت...

(*جنگ اشعار*، نسخهی خطّی کتابخانهی مرکزی دانشگاه تهران، ش ۳۰۴۱: ورق ۲۳۷ب)

این قصیده به احتمال در پاسخ و استقبال از قصیدهی کاتبی سروده شده است. چنانکه خود شاعر در بیتی از کاتبی و مضمون قصیدهاش یاد میکند:

اگرچه کاتبی از هفت‌گنج، هفت‌اقلیم گرفته است وکلامش به دهر مشتهر است

(همان)

تنها دستنویسی که نگارنده از این قصیده یافته، متعلّق است به جنگی خطّی به شماره‌ی ۳۰۴۱ محفوظ در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران. این جنگ به خطّ نستعلیق و در قرن یازدهم کتابت شده است.

مضمون اصلی این قصیده آن است که «آدم ثمره‌ی درخت جهان است» که از اهمّ عقاید مادّی‌گرایانه‌ی نقطویّه به شمار می‌آید و در سروده‌ی امری، اندکی هنری‌تر بیان شده است: بدین ترتیب که ریشه‌ی درخت جهان «حقّ» است و این درخت از جویبار قدس سیراب می‌شود:

یقین بدان که درختیست این جهان که مدام ز جویبار وجود قدسیش آبخُورَ است [کذا]

درخت کان که بارآور است و سایه‌فکن [کذا] بدان که حق بودش اصل و آدمش ثمر است

نهال باروری کآدمی بود ثمرش نه لایق است که گویند دیوسیَر است

(همان)

امری در این سروده که عقاید مادّی‌گرایانه نیز در آن هویداست، به قول خودش «سه هفت» را شرح توضیح می‌کند: هفت‌کوکب، هفت‌اقلیم و هفت‌گنج. برای مثال او معتقد است که هر یک از کواکب هفتگانه پادشاه اقلیمی‌اند و هریک در اعضای هفت‌گانه‌ی انسان، جایگاهی دارند. وی همچنین معتقد است که وجود این کره‌ی خاکی و هستی انسانی به کواکب هفت‌گانه قائم است:

بدان‌که سبعه‌ی سیّاره هفت پادشه‌اند که هفت کشور از این هفت شاه دادگر است

شه نخست زحل دان که شاه هندُویَست چنان‌که در تن مردم سیَر از آن سیَر است

بدین طریق شش اقلیم دیگر و شش عضو درین وجود تو ترتیب از آن شش دگر است

(همان: ۲۳۵ الف)

انوارالعیون: یکی دیگر از منظومه‌های امری، *انوارالعیون* نام دارد که همه‌ی تذکره‌نویسان از آن یاد کرده‌اند. این قصیده در جواب قصیده‌ی *مرآت‌الصّفای* خاقانی (رک. ادامه‌ی مقاله) در ۱۸۰ بیت و در بحر هزج سروده شده است. از تاریخ سرایش این منظومه اطّلاعی در دست نیست و خود شاعر هم بر خلاف دیگر سروده‌های خود، از آن یاد نکرده است. با این حال در اواخر همین قصیده کنایه‌ای به تهمت‌زنندگان دارد که بر اساس آن، می‌توان گفت که احتمالاً پس از واقعه‌ی کوری او (۹۷۳ ق) سروده شده است:

مرا گمره کسی داند که نشناسد حق از باطل مرا بی‌دین کسی گوید که نبود بهره ز ایمانش

اگر صاحب‌تمیزی در میان بودی عیان گشتی که گمره کیست در راه خدا و کیست رهدانش

(جنگ *اشعار*، نسخه‌ی خطّی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۶۲۰: ۱۶۳)

شیخ ابوالقاسم نام قصیده و وجه تسمیه‌ی آن را در این بیت درج نموده است:

نهادم نام *انوارالعیون* این بکر معنی را چو دیدم نوربخش دیده‌ی ارباب عرفانش

(همان: ۱۶۲)

از این قصیده نیز تنها یک دستنوشت در دست است که آن هم جزو جنگی خطّی است متعلّق به دانشگاه تهران به‌شماره‌ی ۲۶۲۰ که به خطّ نسخ و علی‌الظّاهر در قرن ۱۱ کتابت یافته است.

انوارالعیون از لحاظ مضمون، پاسخی است به مدّعای امیرخسرو که «دل» را «طفل» خوانده است. به همین دلیل است که اوحدی بلیانی بر خلاف بقیه‌ی تذکره‌نویسان، وقتی از آثار امری نام می‌برد، می‌گوید: «قصیده در جواب مرآت‌الصّفای خسرو» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۴۰). شیخ ابوالقاسم بر خلاف امیرخسرو می‌اندیشد و «دل» را «بیت‌اللّه» می‌داند و در ادامه، به امیرخسرو خرده می‌گیرد که:

«دلم طفل است» می‌گویی و این معنی نمی‌دانی — که دل را طفل‌خواندن نیست جز بطلان نقصانش
«دلم طفل است» چون گفتی عیان شد نزد اهل دل — که طفلی تو، تو را حاصل نگشته حدّ عرفانش
(همان: ۱۵۴)

امری در این قصیده، علاوه بر تأویل و توضیح بعضی آیات و روایات و نیز محاسبه‌ی بعضی حروف به سلیقه‌ی نقطویان یا حروفیان، مباحثی در پایبندی به مبانی شریعت به ویژه *قرآن* بیان کرده که از لحاظ سیر اندیشگانی وی، از هر جهت قابل توجّه است.

لازم به یادآوری است در سفینه‌ای به شماره‌ی ۵۲۲۲ در انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان تعدادی غزل به نام «امری» آمده است که متاسفانه نگارنده به‌رغم تماس‌های چندباره نتوانست آن‌ها را به دست آورد. در مدخل همین سفینه (یزدان مردان و همکاران، ۱۳۷۹: ۴۷)، فهرست‌وار آمده: «امری (غزلیات فارسی ازبکی)». نگارنده مطمئن نیست که امری مذکور همین امری مورد مطالعه‌ی ما باشد؛ زیرا در بعضی جنگ‌ها دیده‌اند که غزلیاتی ترکی به نام امری آمده است که پس از بررسی متوجّه شد که این «امری» اهل مملکت عثمانی بوده است. در بعضی از جنگ‌ها هم اشعاری به زبان ترکی، به نام «امری چلپی» آمده که نگارنده به ظنّ این‌که نامبرده همان امری اهل عثمانی است، بیشتر واکاوی نکرد.

۶. نتیجه‌گیری

ابوالقاسم امری شیرازی یکی از اندیشمندان و تأثیرگذران فرقه‌ی نقطویّه در قرن دهم بود که غالب عمر خویش را بر سر ترویج این آیین، صرف کرد. وی احتمالاً در حدود سال‌های ۹۱۵ تا ۹۲۰ ق به دنیا آمد، در سال ۹۷۳ ق نابینایش کردند و در سال ۹۹۹ ق به سبب پافشاری و ترویج عقاید نقطویان، به قتل رسید. او مدّعی بود که نسبش به بایزید بسطامی (متوفّی ۲۶۱ ق) می‌رسد. در بعضی منابع، او را اسماعیلی‌مذهب دانسته‌اند که با توجّه به اشارات و ستایش‌هایی که خود امری در حقّ امامان دوازده‌گانه‌ی شیعه (ع) دارد، ادّعایی پذیرفتنی نیست. امری شیرازی هفت هزار بیت شعر داشته است که امروزه تنها از ۹۶۷ بیت آن اطّلاع داریم که از این تعداد ۴۹۱ بیت در قالب چهار منظومه، برای نخستین بار در این مقاله معرّفی شد و با این کاوش، می‌توان گفت که در حال حاضر، بیشترین آثار منظوم به‌جای‌مانده از نقطویان را از همین امری شیرازی در دست داریم. نام این آثار نویافته *ذکر و فکر*، *انوارالعیون*، *سرّ الف*، *محیط‌المعانی* است که همگی حاوی عقاید نقطوی‌گری این اندیشمند با پس‌زمینه‌ای شیعی است و شاعر می‌کوشد با بهره‌گیری از باورها و مفاهیم نقطویان، تفسیرهای تازه‌ای از گزاره‌های شیعی به دست دهد. از مهم‌ترین اصطلاحات یا مفاهیمی که در این منظومه‌ها، موافق با تفکرات نقطویان آمده است، می‌توان به تأویل و تفسیر اعداد و تحقیق در کلمه‌ی توحید بر مشرب محمود پسیخانی، تناسخ، احصاء، شرح و توضیح حرف «الف» در جواب قصیده‌ی آذری طوسی، فلسفه‌ی وجودی و جایگاه انسان با توضیح مراتب هستی و دیگر

موجودات و تأویل و توضیح بعضی آیات و روایات به سلیقه‌ی حروفیان و نقطویان یاد کرد که مطالعه و تأمّل در همه‌ی آن‌ها، در شناخت هرچه بیشتر و تدوین اثری شایسته در باب تاریخ، آراء و نظریات اهل نقطه کارآمد است.

یادداشت‌ها

۱. نگارنده متوجّه ارتباط بایزید بسطامی و ذوالیمین خزاعی نشد. «ذوالیمینین» لقب مشهور طاهربن حسین‌بن مصعب پوشنگی، موسّس سلسله‌ی طاهریان، است و چون نیا یا نیای بزرگ او از موالی بنی‌خزاعه به شمار می‌آمده، در ذکر نسب ایشان خزاعی نیز یاد کرده‌اند. (رک. *لغتنامه‌ی دهخدا*، ذیلِ «ذوالیمینین»). آیا منظور امری از ذوالیمینین خزاعی طاهر حسین بوده و اگر چنین است، ارتباطش با بایزید چیست؟ همچنین نگارنده در ابتدا گمان می‌برد که بایزید منظور امری، کسی دیگر به جز بایزید بسطامی معروف باشد؛ ولیکن هرچه جستجو کرد، به جایی نرسید. چنین می‌نماید که منظور شیخ ابوالقاسم با عنایت به گفته‌ی : «قطب زمان و پیشوای اولیا و اتقیا و زبانزد تواریخ» همان سلطان‌العارفین بایزید طیفوربن عیسی بسطامی بوده باشد.

۲. «احصاء» در اصل به معنای «شمردن» و «تعدید» است. در فرهنگ‌ها یکی از معانی احصاء، «دانستن» و «دریافتن» ضبط شده است (نک: دهخدا ذیل «احصاء») و این معنی با مفهومی که اهل نقطه از آن برداشت کرده‌اند وفق می‌دهد. نقطویان در میان طایفه‌ی خود، افرادی به نام «مُحصی» داشتند که این فرد از بعضی آثار و نشانه‌ها، پی می‌برد که موجود فعلی (اعم از نبات و جماد و حیوان) در زندگی قبلی خود چه بوده است. نقطویان این دانش یا مهارت را «احصاء» می‌نامیدند (رک. فهندژسعدی، ۱۳۹۸ب: ۴).

۳. نقطویان به هریک از هم‌کیشان خود که ازدواج کرده بود «امین» و جمع آن را «امناء» می‌گفتند؛ چنان‌که صاحب *بستان‌السّیاحه* گوید: «امین کسی را گویند که در دین نقطوی درآید و تأهّل نماید» (شیروانی، بی‌تا: ۲۱۲). صاحب تذکره‌ی *عرفات العاشقین* در ذکر شیخ ابوالقاسم امری به گونه‌ای توهین‌آمیز می‌نویسد: «اکثر عرفا او را از کاملین بل از واصلین علوم مذکور می‌دانند و با این کمالات او را از علمای مردود و اُمنای مطرود محمود عجمی جهنّمی خوانند» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸: ۶۳۹؛ نیز رک. فهندژسعدی، ۱۳۹۸ب: ۴).

۴. یکی از باورهای اساسی محمود پسیخانی اعتقاد به دور است که ظاهراً در این باره، متأثّر از باورهای ایران باستان بوده است. وی در کتاب *میزان*، «دور» را این‌گونه توضیح می‌دهد: «سرانجام عالم از ابتدای آغاز که کنایه از اوّل ظهور افراد که محتد ـ یعنی اصل ـ مذکورند تا مدّتی که این افراد با هم سرشته، نبات گردد و از او حیوان آید که دابّةالارض نام او است تا باز آدم به مصوّر آید این مدّت مذکور شانزده‌هزار سال تواند بود که هشت‌هزار سال از این مدّت مذکور دور عرب باشد که دور فوق ثری است و هشت‌هزار سال دور عجم است که دور تحت ثری است تا بعد از آن که آن عالم مذکور که نوبت افراد مذکور است به هم سرشته شده باشد تا آدم مصوّر آمده باشد و مدّت عمر آدم نیز شانزده‌هزار سال باید بود که از این شانزده‌هزار سال هشت‌هزار سال با هشت مرسل مکمّل عرب بگردد و هشت هزار سال دیگر با هشت مبین مکمّل عجم بگردد تا بعد از آن‌که دایره به دو صورت این دو کامل کرده باشد، باز نوبت افراد باشد بدان دو هشت‌هزار سال مذکور که مدت شانزده‌هزار سال است علی هذالقیاس تا دور کامل از آدم و عالم به شرط ظهور و بطون و سرّ و علانیه به شصت‌هزار سال نبوی تمام گردد. الختم» (کیخسرو اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۷).

منابع

آذری اسفراینی، حمزه بن علی. (۱۳۸۹). *دیوان*. تصحیح احمد شاهد، اسفراین: آستوئن.

امری شیرازی، ابوالقاسم محمّد. (بی‌تا). *سرّ الف*. نسخه‌ی خطّی کتابخانه‌ی آیت‌الله گلپایگانی، قم: شماره‌ی ۷۸۰۲/۲ ـ ۳۹/۱۸۲.

ـــــــــــــــــــــــ (بی‌تا). مثنوی *فکر و ذکر*. نسخه‌ی خطّی کتابخانه‌ی موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی: شماره‌ی ۱۱۰۹/۵.

اوحدی دقاقی بلیانی، تقی الدین محمّد. (۱۳۸۸). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*. ج ۱. تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.

ایوانف، ولادیمیر؛ کربن، هانری. (۱۳۸۲) *مکاتبات*. به‌کوشش زابینه اشمیتکه، ترجمه‌ی ع. روحبخشان، تهران: مجلس شورای اسلامی.

بداؤنی، عبدالقادر بن ملوکشاه. (۱۳۸۰). *منتخب‌التواریخ*. تصحیح مولوی احمدعلی صاحب [با مقدمه و اضافات توفیق هـ سبحانی] ج۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

کاشانی، تقی‌الدین. (۱۳۸۴). *خلاصه‌الاشعار*: بخش کاشان، به کوشش ادیب برومند وکهنمویی، تهران: میراث مکتوب.

جنگ *اشعار*. (بی‌تا). نسخه‌ی خطّی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: شماره‌ی ۲۶۲۰.

جنگ *اشعار*. (بی‌تا). نسخه‌ی خطّی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: شماره‌ی ۵۴۰۰.

جنگ *اشعار*. (بی‌تا). نسخه‌ی خطّی کتابخانه ملی: شماره‌ی ۶۳۷.

حاجب شیرازی، حیدرعلی. (۱۳۷۲). *دیوان به انضمام: ترجیع‌بند عشقنامه امری شیرازی*. به اهتمام مهدی آصفی، تهران: جمهوری.

حسینی فسائی، میرزاحسن. (۱۳۶۷). *فارسنامه‌ی ناصری*. تصحیح و تحشیه منصور رستگارفسائی، تهران: امیرکبیر.

خوشگو، بندرابن داس. (۱۳۸۹). *سفینه‌ی خوشگو*. دفتر دوم، تصحیح اصغر کلیم، تهران: مجلس شورای اسلامی.

داور، شیخ مفید. (۱۳۷۱). *مرآت‌الفصاحه*. تصحیح محمود طاووسی، شیراز: نوید.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه‌ی دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.

ذکاوتی قراگزلو، علیرضا. (۱۳۶۶). «نگاهی تازه به منابع نقطویه». *تحقیقات اسلامی*، ۱ (۴)، ۳۱-۳۹.
http://noo.rs/ZPuR2

ـــــــــــــــــــــــ. (۱۳۶۸). «نگاهی دیگر به نقطویّه». *معارف*، ۴ (۱و۲)، ۵۵-۶۲. http://noo.rs/tBMPx.

ـــــــــــــــــــــــ (۱۳۷۴). «آگاهی‌های دیگر از نقطویّه». *معارف*، ۱۰ (۳۲)، ۶۷-۷۲. http://noo.rs/VRNyi.

ـــــــــــــــــــــــ (۱۳۷۵). «نقطویّه در تاریخ و ادب». *معارف*، ۱۱(۳۸)، ۳۲-۴۲. http://noo.rs/zz8lv.

ـــــــــــــــــــــــ . (۱۳۷۸). «دهدارشیرازی و نقد عقاید نقطویّه». *آیینه‌ی میراث*، ۲ (۱و ۲)،۲۱-۲۴.
http://noo.rs/fhZVZ

رازی، امین‌احمد. (۱۳۷۸). *هفت‌اقلیم*. تصحیح محمد طاهری، تهران: سروش.

رضاقلی‌خان، هدایت. (۱۳۴۴). *ریاض‌العارفین*. به‌کوشش مهرعلی گرگانی، تهران: کتابفروشی محمودی.

رکن‌زاده (آدمیت)، محمّدحسین. (۱۳۳۷). *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس*. ج ۱، تهران: کتابفروشی‌های خیّام و اسلامیه.

شیروانی، زین‌العابدین. (بی‌تا). *بستان‌السّیاحه*. تهران: سنایی و محمودی.

فهندژسعدی، حمیدرضا. (۱۳۹۸الف). *تحقیق در احوال و آثار امری شیرازی*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.

ـــــــــــــــــــــــ (۱۳۹۸ب). «اصطلاحات آیین نقطویّه در گزارش‌ها و اوراق به‌جای‌مانده». *سومین همایش بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی همدان*. https/civilica.com/doc/1001027

کیا، صادق. (۱۳۹۲). *نقطویان یا پسیخانیان*. تهران: اساطیر.

کیخسرو اسفندیار. (۱۳۶۲). *دبستان مذاهب*. به اهتمام رحیم رضازاده‌ی ملک، تهران: طهوری.

گلچین معانی، احمد. (۱۳۵۹). *تذکره‌ی پیمانه*. مشهد: دانشگاه مشهد.

نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*. تهران: کتابفروشی فروغی.

نهاوندی، عبدالباقی. (۱۳۸۱). *مآثر رحیمی، بخش سوم: زندگی‌نامه‌ها*. به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

واله داغستانی، علی‌قلی. (۱۳۸۴) *ریاض‌الشعرا*. ج۱، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.

یزدان مردان، امر و همکاران. (۱۳۷۹) *فهرست نسخه‌های خطی انستیتو شرق‌شناسی و آثار خطّی تاجیکستان*. قم: کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی نجفی.

Daftary, Farhad. (2012). *Historical Dictionary of the Ismailis*. United States of the America, The Scarecrow Press.

Daftary, Farhad. (1992). *The Ismailis:Their History and Doctorines*. Cambridge University press.

Ivanow.W. (1963). *Ismaili Literature*. Tehran.